

Павлик Н. П. Розвиток неформального сегмента у системі неперервної освіти / Н. П. Павлик // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. — 2016. — №1-2. — С.7-12.

Розвиток неформального сегмента у системі неперервної освіти

У статті проаналізовано зміст категорії «неперервна освіта» на основі семантичного аналізу вживання терміну в літературі; узагальнено соціальні передумови розвитку концепції неперервної освіти; означено концептуальні положення та суперечності зміни ролі та змісту освіти. Проаналізовано авторські періодизації процесу становлення неперервної освіти; встановлено, що неформальна освіта існувала протягом усього періоду розвитку освітньої системи у формі інноваційної діяльності, яка у процесі підтвердження ефективності й результативності, переміщувалася з площини позаінституційного у систему інституційного навчання.

Ключові слова: *неперервна освіта, освіта дорослих, освіта протягом життя, освіта для життя, неформальна освіта*

Постановка проблеми дослідження. Наразі, неперервну освіту розглядають у контексті значної кількості термінів: „освіта дорослих” (adult education); „продовжена освіта” (continuing education); „подальша освіта” (further education); „відновлювана освіта” (recurrent education); „перманентна освіта” (permanent education); „освіта протягом життя” (lifelong education); „навчання протягом життя” (lifelong learning); „навчання шириною в життя” (lifewide learning), популярна освіта (popular education).

При цьому, основними компонентами неперервної освіти визначають: 1) навчання грамотності в широкому сенсі (у т.ч. комп’ютерній, функціональній, соціальній); 2) професійне навчання, що включає професійну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації (job

qualification); 3) загальнокультурну додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю (life qualification) [12].

Організаційними формами, що забезпечують неперервну освіту, визнано формальне, неформальне та інформальне навчання.

Водночас, у науковій літературі спостерігається відсутність однозначності щодо трактування неперервної освіти загалом і неформального навчання, зокрема.

Аналіз публікацій за темою дослідження. Аналіз результатів досліджень сутності, змісту та ролі неперервної освіти у вітчизняній науковій думці свідчить про зростання інтересу науковців до зміни освітньої парадигми в Україні. Зокрема, роботи В. Александрова [1], О. Гулай [Г8], Ю. Деркач [10], І. Зязюна [11], Н. Ничкало [19], О. Паращук та Г. Усатенко [22], Т. Ткач [27] присвячені визначенню ролі та місця неперервної освіти та неформального навчання у педагогічній системі України. Історичні етапи становлення концепції неперервної освіти представлено у дослідженнях Н. Горук [7], В. Давидової [9], О. Огієнко [20], О. Шапочкіної [28] та інших.

Але аналіз представлених робіт свідчить про наявність суперечностей щодо вихідних положень концепції неперервної освіти та місця неформального навчання у її забезпеченні. Відповідно, завдання нашого дослідження вбачаємо у категорійно-поняттєвому аналізі змісту категорій «неперервна освіта», «неформальна освіта» та їх співвіднесенні; визначенні передумов та тенденцій розвитку неперервного та неформального навчання.

Основний текст. Важливими, з точки зору обґрунтування категорійно-поняттєвого апарату неперервної освіти, вважаємо результати семантичного аналізу та контент-аналізу категорій, проведеного В. Вятяріс і Р. Чюжас. А саме, у ході дослідження було з'ясовано, що поняття «lifelong learning/education» охоплює декілька значень: 1) створення умов для розвитку едукативних можливостей поза системою освіти - тобто підкреслення ролі індивіда поза системою освіти; 2) забезпечення умов неперервного вдосконалення професійної кваліфікації; 3) свідоме продовження навчання

протягом життя. Натомість, поняття «recurrent education» розглядається як альтернатива формальній системі освіти та визначається як едукативна стратегія, що реалізується поза межами обов'язкової або основної освіти. Дослідниками підкреслюється орієнтація поняття «неперервна освіта» саме на неформальне навчання як різноманітні форми соціального партнерства. У системі формальної освіти дорослих за кордоном вживаються інші поняття: навчання на роботі (lifelong while working), робота під час навчання (working while learning). Для позначення усієї системи неперервної освіти, що охоплює формальне, неформальне, інформальне навчання протягом життя у літературі вживається термін «permanent education» як характеристика цільовідповідного організованого едукативного середовища [5]. Таким чином, у англійській педагогічній літературі використовуються різні терміни, означені у нас під єдиним поняттям неперервної освіти. Саме це й зумовлює різницю трактувань і, почасти, підміну понять, у вітчизняних дослідженнях залежно від наукових інтересів авторів. Узагальнення одержаних даних дозволяє виділити декілька компонентів поняття «неперервна освіта»: 1) уся освітня діяльність людини протягом життя, що охоплює базову освіту, середню освіту, професійну освіту, підвищення кваліфікації / перекваліфікацію, позаінституційну освіту (в Україні - освіта протягом життя); 2) додаткова навчально-виховна діяльність особи у сфері професійного самовизначення, саморозвитку та побудови кар'єри (в Україні - освіта дорослих); 3) добровільна усвідомлена освітня діяльність особистості щодо задоволення власних інтересів і потреб, що виходить за межі обов'язкового навчання (в Україні - неформальна освіта). Таким чином, на нашу думку, неперервна освіта є багаторівневим поняттям, що охоплює різні напрями освітньої діяльності людини залежно від соціальних, економічних, індивідуальних потреб.

Такий висновок співвідноситься із визначенням освіти дорослих Європейською комісією з неперервної освіти, як будь-якої навчальної діяльності протягом життя задля досягнення особистих, соціальних,

професійних цілей [16] та трактуванням Ю. Деркач, яка означає неперервну освіту через усі типи навчальної діяльності протягом усього життя з метою вдосконалення знань, умінь, навичок, кваліфікаційного рівня відповідно до соціальних, професійних, особистих потреб особистості [10].

Розуміння сутності та змісту неперервної освіти визначається соціальними чинниками, що зумовили її виникнення, становлення та розвиток. Аналіз наукової літератури дозволив нам виділити такі передумови розвитку концепції неперервної освіти:

- прискорення темпу зростання коефіцієнту старіння знань [14];
- прагнення до підвищення професійного, соціального статусів [25];
- потреба доступу до освіти різних категорій населення [8];
- розвиток інформаційно-комунікативних технологій [8];
- трансформація форм і методів навчання;
- глобалізаційні процеси [18];
- нівелювання розподілу життя людини на періоди навчання, праці та професійної дезактуалізації [8];
- зміна вимог роботодавців щодо компетенцій працівників [2];
- зростання академічної свободи освітніх установ і організацій [3];
- зміна демографічної ситуації у сторону старіння населення [16].

Тобто, зазначені передумови є об'єктивними вимогами часу щодо зміни освітньої парадигми. На нашу думку, їх можна умовно класифікувати на зовнішні по відношенню до суб'єкта навчання (як-от, зміна ринку праці та вимог до фахівця; інформатизація суспільства, тощо) та індивідуальні (детерміновані внутрішніми установками та цінностями).

Зміна ролі освіти у сучасному суспільстві визначається декількома концептуальними положеннями:

1) Світовою концепцією сталого розвитку, що ґрунтується на повазі до життя й цілісності людських і природних ресурсів і охоплює боротьбу з бідністю, гендерну рівність, права людини, освіту для всіх, забезпечення здоров'я і безпеки життєдіяльності, міжкультурний діалог. Ми співвідносимо

визначені положення із загальними напрямками соціально-педагогічної діяльності в Україні, що слугує підтвердженням ролі неформальної освіти саме для майбутніх фахівців соціальної сфери;

2) Розширенням міжнародного співробітництва й діяльності міжнародних організацій, яке дозволило упровадити інноваційні освітні технології (дистанційне навчання, неформальне навчання) та посилити роль громадських об'єднань як провайдерів освітніх послуг;

3) Переходом від державної моделі управління освіти до ринкової (компетентнісний і практико-орієнтований підходи в освіті), що впливає на педагогічні цілі й визначається адаптованістю населення до суспільних змін й відповідального ставлення до життя;

4) Концепцією регіону, що навчається як консолідації зусиль різних провайдерів освіти та інших зацікавлених сторін (місцевих органів влади, соціальних установ, працедавців та ін.) для нарощування людського ресурсу в двох напрямках: а) професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації; б) забезпечення функціональної грамотності [22].

У ході дослідження ми зіштовхувалися з різними авторськими періодизаціями етапів становлення неформальної освіти залежно від методології та наукових інтересів дослідників. На нашу думку, уявлення про процес розвитку неперервної та, у її структурі, неформальної освіти є важливими з позиції виявлення концептуальних ідей та передумов.

За *В.Г. Онушкіним* [21], який, з нашої точки зору, розглядає неперервну освіту як додаткову, періодизація її становлення охоплює 4 етапи:

I етап (50-ті – початок 60-х років): неперервна освіта застосовується для ліквідації недоліків шкільної освіти дорослих;

II етап (середина 60-х років): неперервна освіта ототожнюється з процесом підвищення кваліфікації;

III етап (кінець 60-х – початок 70-х років): неперервна освіта є інструментом набуття фахової кваліфікації;

IV етап (середина 70-х років) неперервна освіта набуває соціального змісту, забезпечуючи суспільну адаптацію особистості.

Оскільки представлена класифікація була розроблена у кінці 70-х рр. XX ст. вона потребує доповнення. Зокрема, на початку 70-х рр. почався розвиток неформальної освіти дорослих. Інститут освіти ЮНЕСКО у 1972-1988 рр. довів результативність неформальної освіти у порівнянні з формальною. Так, на думку С. Клімова, термін «неформальна освіта» набуває впровадження у 70-х рр. XX ст. на тлі всесвітньої кризи освіти [13, с. 18].

Визначені етапи корелюють з описаним у педагогічній літературі явищем світової освітньої кризи, зумовленої дезадаптованістю формальної освіти, з одного боку, та інертністю громадян, з іншого [27].

У дослідженні *Н. Горук*, натомість, початком розвитку освіти дорослих відзначено інші часові межі - за точку відліку прийнято працю Едуарда Ліндемана «Значення освіти дорослих» (1926 р.), у якій науковець доводить залежність між поінформованістю громадськості та розвитком демократії й визнає соціальні цілі як основну відмінність неперервної освіти [7]. Водночас, осередки додаткового навчання дорослих виникають значно раніше - так, наприкінці XIX ст. у США набувають поширення Чатаквами - засновані на релігійних ідеях осередки «освіти для всіх», що до цього часу функціонують як літні школи популярної освіти і рекреаційно-навчальні центри. У 1932 р. у штаті Тенессі Майлзом Хортоном було засновано Народну школу «Хайлендер», ідеологія якої була побудована на твердженні, що формальні освітні заклади вчать пристосовуватися до наявної соціальної системи, не створюючи підґрунтя для розвитку особистості. Дослідниця описує зміну пріоритетів освіти дорослих у процесі свого становлення з соціально значущих ідей Е. Ліндемана і М. Хортона на особистісні цілі андрагога-гуманіста М. Ноулза (історичний період - кінець II світової війни - 70-ті рр. XX ст.). Новий етап зміни парадигми освіти дорослих у США відбувається у 70-х - 80-х рр. XX ст. внаслідок реформ президента Ліндона Джонсона, спрямованих на захист меншин (гендерних, расових,

національних, класових). 1984 рік означився створенням Інтернаціональної ліги за соціальні зобов'язання освіти дорослих, основним завданням якої виступало підвищення ролі додаткової освіти дорослих; з тих пір до цього часу неформальна освіта виступає прерогативою громадських організацій [7].

Проведений *В.Д. Давидовою* історико-педагогічний аналіз системи неформальної освіти Швеції дозволив дослідниці виділити такі етапи її становлення:

- просвітницько-благодійний (поч. XIX ст. - кін. XIX ст.) зародження фолкбїлдіngu під впливом добродчинних організацій на фоні стрімкого розвитку промисловості та шкільної реформи 1842 року, згідно з якою початкова освіта стає обов'язковою. Датський священник і філософ М. Грундтвіг ініціює створення перших народних вищих шкіл для навчання дорослих, заснованих на принципах самоврядування, діалогу, відсутності формального підходу до вибору змісту навчання, опора на досвід учасників.
- громадсько-гуртовий (кін. XIX ст. - 1939 р.) етап, що визначається розвитком організаційних засад діяльності навчальних гуртків при громадських організаціях, створенням освітніх організацій, започаткуванням Інституту дослідження фолкбїлдіngu при Уппсальському університеті.
- централізовано-масовий (1939 - 1991 рр.) етап співвідноситься з формулюванням основних принципів фолкбїлдіngu (Концепція демократичного виховання, свободи і добровільності) як реакція на Другу світову війну та її наслідки. На цьому етапі було введено державну фінансову підтримку, яку наразі дослідники вважають швидше негативною, оскільки відбулася переорієнтація навчальних гуртків на навчальні курси та виникла залежність від державних органів.
- демократично-децентралізований (1991 - поч. XXI ст.) визначається відновленням незалежності навчальних асоціацій і народних вищих шкіл (Декрет про урядові субсидії освіти дорослих 1991 року) та покладанням на них повної відповідальності за цілі, зміст і результати навчання [9].

Авторський погляд на періодизацію генези неформальної освіти у Німеччині представлено у роботі *О.В. Шапочкіної* [28], який охоплює п'ять основних етапів:

- догматичний (кін. XVI – поч. XVII ст.) – охарактеризований через спонтанність вибору навчального предмету;
- просвітницький (кін. XVII – XVIII ст.) – визначений через виявлення та подолання прогалин у знаннях майбутнього вчителя;
- реформаторський (XVIII – сер. XIX ст.) – пов'язаний з появою спеціальних курсів для підготовки та перепідготовки вчителів;
- уніфікований (кін. XIX – сер. XX ст.) – схарактеризований виникненням закладів і розробкою програм з неформальної освіти (народні школи, громадські організації та клуби, навчальні гуртки);
- демократичний (кін. XX – поч. XXI ст.) – пов'язаний з державним визнанням неформальної освіти та заснуванням інституцій, центрів і курикулумів неформальної освіти, сертифікацією й акредитацією різноманітних курсів.

На нашу думку, зазначені назви етапів почасти суперечать сутності власне категорії неформальної освіти, яку не доцільно розглядати через категорії догматичності й уніфікованості.

О.І. Огієнко характеризує етапи становлення освіти дорослих у скандинавських країнах, виокремлюючи:

- період стихійного розвитку (X – поч. XVI століття) - етап поширення загальнодоступної церковноприходської освіти дорослих;

- пошуковий період (20-ті рр. XVI – 70-ті рр. XVIII ст.) - етап переходу до світських форм освіти дорослих (публічні лекції, гуртки, вечірні та недільні школи, бібліотеки);

- ґрундтвігський або просвітительський період (кін. XVIII – XIX ст.) - поширення концепції фолкеоплюсінга М.Ф.С. Ґрундтвіґа, орієнтованої на трансформацію просвітництва як умов для оволодіння елементарною

грамотністю у просвітительство як створення можливостей соціальної адаптації (вищі народні школи);

- структурний період (поч. ХХ ст.) - інституалізація освіти дорослих через створення нормативно-правової бази та розвитку мережі освітніх інституцій для дорослих (навчальні гуртки, вищі народні школи, освітні асоціації, народні університети, кореспондентські курси);

- реформістський період (ХХ – поч. ХХІ ст.) - реформування освіти дорослих на засадах освіти впродовж життя, децентралізації, самонавчання, поширення неформальної освіти, навчання на робочому місці [20].

Представлені О.І. Огієнко етапи історико-педагогічного аналізу процесу розвитку освіти дорослих вважаємо доцільними у контексті теми нашого дослідження щодо виокремлення неформальної освіти як еволюційного етапу розвитку освіти дорослих.

Уважаємо слушною думку С.Г. Вершловського, що історія освіти дорослих характеризується двома значущими етапами: 1) доінституційним, який виник задовго до появи інститутів освіти та був пов'язаний з розвитком особистості у процесі спілкування (наразі він називається позаінституційним); 2) інституційний, що окреслюється появою та розвитком стійких типів і форм освітньої діяльності, а також норм, статусів та ролей, які визначають їх функціонування [4]. Тобто, залежно від методології розгляду категорії неформальної освіти, можна вважати, що вона існувала протягом усього періоду розвитку освітньої системи у формі інноваційної діяльності, яка у процесі підтвердження ефективності й результативності, переміщувалася з площини позаінституційної у систему інституційної.

Цікавий факт наведено у роботі А. Гончарук, що, починаючи з ХVІІ ст. (епоха централізованих держав і абсолютистських монархій) більшість країн Європи втручалися та контролювали освітню сферу; тому неформальна освіта розвивалася як альтернативна державній і сприймалася як інноваційна [6].

Існують публікації, які також стверджують першочергове виникнення неформальної освіти щодо формальної, оскільки дослідники відносять, наприклад, Платонівські та Сократівські діалоги до неформального навчання [15].

Ми не вважаємо це суперечністю, оскільки формальна освіта (як така, форма якої затверджена державою) базується на інноваційних процесах, що виходять за її межі. Зокрема, О. Парашук і Г. Усатенко зазначають, що трансформації філософії освіти ХХІ століття зумовлені актуалізацією інноваційних підходів до організації освіти, ключовими серед яких є посилення ролі неформальної освіти та визнання інформальної освіти [22].

Описана ситуація спричиняє розвиток інноваційних освітніх інститутів, що діють на принципово нових принципах і методологічних засадах - відкритих університетів, університетів третього віку, корпоративних університетів та інших неформальних форм організації навчання. Значущість неформальних форм неперервної освіти визначено у міжнародних документах [24].

Н. Терьохіною опубліковано результати аналізу ролі неформальної освіти у системі навчання дорослих [26]. Дослідницею охарактеризовано основні завдання неперервної освіти, сформульовані Міжнародною Комісією ЮНЕСКО для ХХІ століття: навчитися пізнавати, робити, жити разом, жити; а також зміст формального, неформального і інформального компонентів неперервної освіти. Схожі результати щодо зростання ролі неформальної освіти у порівнянні з формальною, одержала Л. Лук'янова [15].

Методологічно важливими, у контексті проблеми дослідження, вважаємо виділені І.А. Зязюном рушійні суперечності розвитку концепції освіти, а саме:

- між глобальним (прагнення до міжнародної інтеграції та кооперації) і локальним (відповідальність за життєздатність власної громади);
- між цілим (загальносвітова культура) та частковим (національна культура);

- між традицією (цінність набутого досвіду) та сучасністю (необхідність врахування здобутків соціального розвитку);
- між довгостроковим (як пролонгована результативність освітніх процесів і необхідності обґрунтованого реформування) та короткочасним (концентрація на забезпечення термінових потреб внаслідок швидкого реагування) [11].

Неформальна освіта володіє потенціалом до вирішення визначених суперечностей шляхом інтеграції індивідуального й соціального досвіду; адже, будучи орієнтованою на задоволення індивідуальних потреб її учасників вона реалізується через групове спілкування на умовах толерантності, рефлексії, зворотного зв'язку.

Висновки. Проведений аналіз та узагальнення літератури дозволяє нам стверджувати, що розвиток освітніх систем відбувається як реакція на соціальні зміни; в її основі лежить потреба вирішення суперечностей щодо задоволення індивідуальних та соціальних потреб. Встановлено, що категорія неперервної освіти охоплює спектр трактувань і значень, які описують різні стани освіти, у тому числі неформальне навчання. Періодизація етапів розвитку неперервної освіти залежить від предмету дослідження, однак більшість науковців дійшли висновку, що сучасною характеристикою розвитку неперервної освіти є зростання ролі, й, відповідно, поширення неформальних форм навчання. *Перспективи подальших досліджень* убачаємо у виокремленні теоретико-методологічних засад організації неформальної освіти; їх порівнянні з методологією навчання у системі формального навчання, системі освіти дорослих, процесом неперервної освіти.

Список використаної літератури

1. Александров В. Т. Державні механізми управління якістю неперервної освіти в Україні : [монографія] / В. Т. Александров. — Суми : Сумський державний університет, 2012. — 366 с.
2. Близнюк В. Особливості розвитку ринку праці в Україні: перспективи та виклики для освітньої сфери / В. Близнюк // Виклик для України: розробка

рамкових основ змісту (національного курикулуму) загальної середньої освіти для XXI століття : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Рівний доступ до якісної освіти», 26–27 черв. 2007 р., м. Київ. — К.: ТОВ УВПК “Ексоб”, 2007. — С. 21-24.

3. Василенко О. В. Неформальна освіта дорослих : нове соціально-освітнє явище / Олена Вікторівна Василенко [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/2834/1/7.pdf>

4. Вершловский С. Г. Образование взрослых: теоретические и методические проблемы / С. Г. Вершловский // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення в умовах соціально-економічної нестабільності : [матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (28 жовтня 2014 р., м. Київ) : у 2 ч.] — Ч. 2 / уклад. : Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв та ін. — К. : ІПК ДСЗУ, 2014. — 248 с. — С. 14-24.

5. Вятярис В., Чюжас Р. Исследование удовлетворения потребностей взрослых учащихся: на примере Каунасского центра обучения взрослых / Вятярис В., Чюжас Р. // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення в умовах соціально-економічної нестабільності : [матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (28 жовтня 2014 р., м. Київ) : у 2 ч.] — Ч. 2 / уклад. : Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв та ін. — К. : ІПК ДСЗУ, 2014. — 248 с. — С. 25-34.

6. Гончарук А. Неформальна освіта дорослих у країнах ЄС / Альона Гончарук // Педагогічні науки. — 2012. — №54. — С. 31-36.

7. Горук Н. Историчні аспекти розвитку неформальної освіти дорослих у США / Наталія Горук // Вісник Львівського університету : [Серія педагогічна]. — 2010. — Вип. 26. — С. 201-207.

8. Гулай О. Неперервна освіта — умова формування висококваліфікованого фахівця / Ольга Гулай // Вісник Львівського університету : [Серія педагогічна]. — 2010. — Вип. 26. — С. 3-10.

9. Давидова В. Д. Неформальна освіта дорослих у навчальних гуртках Швеції / Валентина Дмитрівна Давидова. [Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки]. — К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. — 20 с.
10. Деркач Ю. Неформальна освіта як умова неперервного навчання молоді / Юлія Деркач // Вісник Львівського університету : [Серія педагогічна]. — 2008. — Вип. 23. — С. 17-22.
11. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти : [Монографія] / І. А. Зязюн, АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти ; передм. Ничкало Н. Г. — К., 2003. — 246 с.
12. Карпенко М. Освіта протягом життя : світовий досвід і українська практика [Аналітична записка] / М. Карпенко. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>
13. Климов С. М. Неформальное образование взрослых : проблемы экономики и управления : [монография] / С. М. Климов. — СПб.: СПбУЭФ, «Знание», 1998. — 135 с.
14. Кремень В. Нові вимоги до освіти та її змісту / В. Кремень // Виклик для України : розробка рамкових основ змісту (національного курикулуму) загальної середньої освіти для ХХІ століття : [Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Рівний доступ до якісної освіти», 26–27 черв. 2007 р., м. Київ]. — К.: ТОВ УВПК «Ексоб», 2007. — С. 3–10.
15. Лук'янова Л. Б. Неформальна освіта дорослих як невід'ємна складова освіти впродовж життя / Л. Б. Лук'янова // Вісник Черкаського університету. [Серія «Педагогічні науки»]. — 2012. — Випуск №1(214) — С. 94-97.
16. Махиня Н. В. Особливості освіти дорослих у країнах Європейського Союзу / Н. В. Махиня // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Modern problems of education and science». — Будапешт, 26-27 січня 2013. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://scaspee.com/6/post/2013/1/3.html>.

17. Неперервна професійна освіта : філософія, педагогічні парадигми, прогноз : [Монографія] / За ред. В. Г. Кременя. — К.: Наукова думка, 2003. — 853 с.
18. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта як світова тенденція / Н. Г. Ничкало // Професійна освіта в зарубіжних країнах : порівняльний аналіз. — Черкаси: ВИБІР, 2000. — 322 с.
19. Ничкало Н. Г. Неперервній професійній освіті – педагогічні кадри нової генерації / Н. Г. Ничкало [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://refdb.ru/look/3629508.html>
20. Огієнко О. І. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах (друга половина ХХ століття) / Огієнко Олена Іванівна : [Автореф. дис. ... д-ра наук: 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки. — К. : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, 2009. — 44 с.
21. Онушкин В. Г. К критике современных буржуазных концепций непрерывного образования / В. Г. Онушкин, В. А. Тарасова. — Л. : НИИ общего образования взрослых АПН СССР, 1979. — 69 с.
22. Паращук О. Неформальное образование в Украине / Паращук Оксана // Неформальное образование для региональных демократических трансформаций : [Исследование] / Под общ. ред. Д. Карпиевича и Г. Усатенко. — К. : Фонд «Европа XXI», 2012. — 176 с.
23. Прийма С. М. Андрагогіка в системі наук про навчання і освіту людини : етапи становлення та перспективи розвитку / С. М. Прийма. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/9/statti/priyma.htm
24. Рекомендації Асамблеї Ради Європи 1437 (2000) «Про неформальну освіту». [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://coe.kiev.ua/bul/bul9/text30htm>.

25. Сігаєва Л. Неперервна освіта для ціложиттєвого розвитку особистості людини : історико-педагогічний аспект / Л. Сігаєва // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. — 2008. — № 1. — С. 146-158.
26. Терьохіна Н. Неформальна освіта як важлива складова системи освіти дорослих / Терьохіна Наталя // Порівняльно-педагогічні студії. — 2014. — №6(20). — С. 109-114.
27. Ткач Т. В. Розвиток особистості засобами неформальної освіти / Тамара Володимирівна Ткач [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2008_15/sb15_72.pdf
28. Шапочкіна О. В. Сучасні тенденції розвитку неформальної освіти майбутніх учителів у Німеччині / Ольга Володимирівна Шапочкіна. [Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти]. — К. : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. — 20 с.